

H.A. van Duinen

Hendrik van Zutphen

(1489-1524)

prior - reformator - martelaar

ANTIQUARIAAT/UITGEVERIJ "BLASSEKIJN"

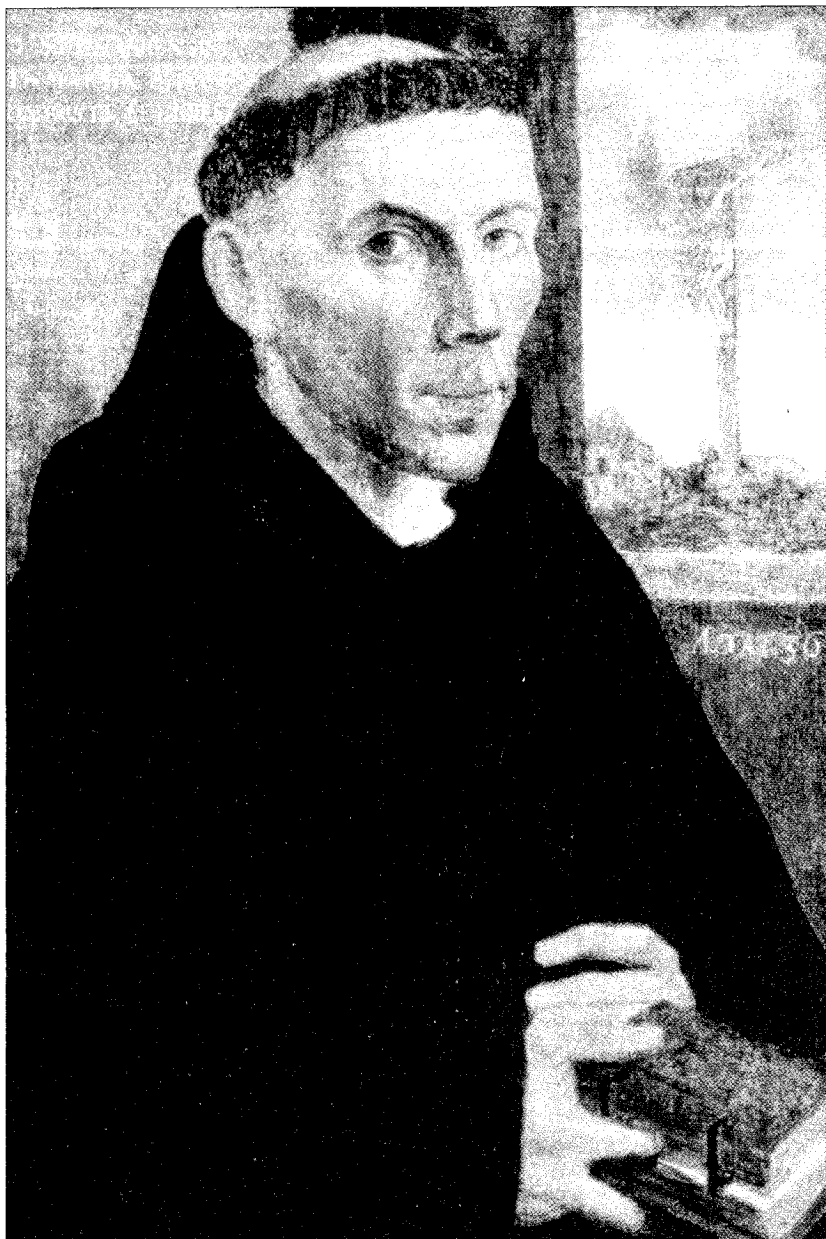
ISBN 90-77234-09-8

Omslag voorzijde:
Kleurenafbeelding Hendrik van Zutphen – Dithmarscher Landesmuseum
Meldorf.

Omslag achterzijde:
Medaillon Hendrik van Zutphen – Slotkapel Wittenberg.

INHOUD

Ten geleide	7
Woord vooraf	9
1. Van student tot prior	11
2. Prior in Dordrecht	15
3. Theologiestudie in Wittenberg	24
4. Naar Antwerpen	30
5. Naar Bremen	33
6. Verzoek om uitlevering	37
7. Gewapende vrede	40
8. Beroepen te Meldorf	42
9. Naar Meldorf	45
10. Het martelaarschap van Hendrik van Zutphen	50
11. Gevolgen van Hendriks marteldood	54
12. Luthers troostbrief	58
Gedicht in plat-duits over de marteldood van Hendrik van Zutphen ...	66
Noten	68
Bijlage 1	74
Bijlage 2	78
Geraadpleegde bronnen	84

TEN GELEIDE

Soms zijn historische personen interessanter vanwege de manier waarop er later tegen hen aangekeken wordt, dan omwille van de betekenis die ze in hun eigen tijd hebben gehad. De monnik Hendrik van Zutphen lijkt zo'n figuur te zijn. Althans, dit is het geval vanuit het blikveld van de stad Dordrecht, waar hij van 1515 tot 1519 de baas van het Augustijner klooster was. Omdat hij (later en elders) bekend werd als aanhanger van Luther, hebben Dordtse protestanten in Van Zutphen altijd graag de grondlegger van de reformatie in hun stad gezien. Alsof het niet al mooi genoeg is, dat hier een paar belangrijke gereformeerde synodes zijn gehouden!

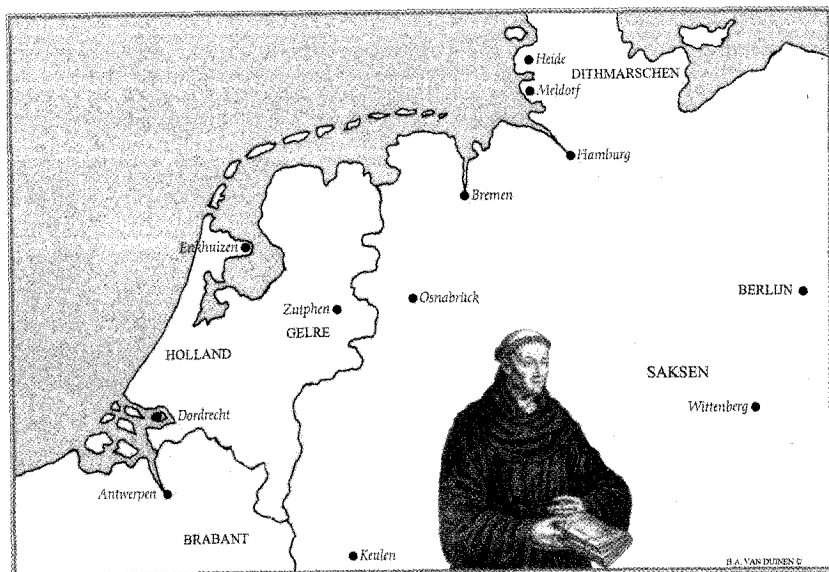
Als rechtgeaarde Dordtenaar, maar ook als kritisch onderzoeker, besloot Herman van Duinen een aantal jaren geleden in de bronnen te duiken. Hij wilde eens kijken of het beeld dat achteraf van Hendrik van Zutphen is gemaakt, wel klopt met de historische feiten. Van Duinen is een veelzijdig en creatief mens: ontwerper en amateur-historicus, die zijn sporen in de Dordtse kerkgeschiedenis heeft verdiend. Niet alleen als auteur, zoals hij onder meer bewezen heeft met zijn baanbrekende studie over de zestiende-eeuwse koorbanken in de Grote Kerk, maar ook in de tastbare verbeelding van het verleden, hetgeen duidelijk wordt bij de bezichtiging van de maquette van de nationale synode van 1618 en 1619, die in de Dordtse Dom staat opgesteld – van het gebouw, de zaal én de poppetjes.

In dit boekje presenteert Van Duinen alle gegevens die hij in archieven en bibliotheken over Hendrik van Zutphen heeft kunnen vinden. Niet alleen over zijn Dordtse jaren, maar over heel zijn leven en over de tragische afloop daarvan. Zo ontstond een boeiende biografie over een man die heel wat heeft afgereisd en afgestudeerd. Een katholiek die zich intensief bezig hield met de grote veranderingen die zich in zijn tijd voltrokken in theologie, kerk en maatschappij. Een prediker ook, die zijn enthousiasme over het nieuwe verstaan van het evangelie, in de woelige omstandigheden waarin hij als afvallige monnik terecht kwam, met de dood heeft moeten bekopen.

Wat ik maar zeggen wil is dat dit boekje zeker niet alleen van belang is voor Dordtenaren, maar voor iedereen die gefascineerd is door de tijd van de reformatie in het algemeen, zoals die in de zestiende eeuw in heel

Europa verbreiding vond. Door de beknopte schrijfstijl en vooral ook dankzij de vertalingen van enkele Latijnse en Duitse documenten, waaronder de 'troostbrief' van Luther bij het heengaan van zijn ordebroeder, heeft Van Duinen de liefhebbers van de kerkhistorie een grote dienst bewezen.

Dordrecht, januari 2004 – F.A. van Lieburg

WOORD VOORAF

Bij de aanvang van de zestiende eeuw was bij het volk de eerbied voor de geestelijkheid, zowel priesters als kloosterlingen, om verklaarbare redenen sterk gedaald. Toch ontbrak het onder de burgerij en de lagere standen niet aan godsdienstige belangstelling. De behoefte aan meer 'geestelijk voedsel' dan kerkleer en kerkelijk ceremonieel aanboden, was krachtig gebleken uit de belangstelling voor de prediking van de devoten richting, als zij in het openbaar optraden en preekten in de volkstaal. In het noorden van het land had bijvoorbeeld de Franciscaner monnik Tileman Spengenberg veel invloed. Omstreeks 1500 verzette hij zich in Groningen tegen de aflaat en verklaarde in de biechtstoel dat Christus, voor ons gestorven, de enige Verlosser was, zodat vertrouwen op Hem voor het alleen ware en zaligmakende geloof was te houden.

In Utrecht was het in 1510 de Dominicaan Wouter die openlijk zijn stem verhief tegen de vele misbruiken in de kerk. Ook omstreeks 1510 begon de pastoor Gellius Faber te Jelsum in Friesland in evangelische zin te prediken. Hij ging rustig daarmee voort, totdat hij ruim twintig jaar later moest uitwijken. De biechtvader van het klooster Mariëngaarde bij Opheusden gaf in 1516 een boekje uit 'De gouden kroon van Maria', waarin hij de aflaat bestreed en opwekte om terwille van de zaligheid liever op de woorden en beloften der Heilige Schrift te vertrouwen.

Toch zou het pas de krachtige aanval van Luther op de leer van de kerk zijn die in de Nederlanden grote indruk maakte. Vanaf dat tijdstip kwam er beweging en bleek steeds duidelijker, dat er hervormingsgeest was bij vele geestelijken, in kloosters en op scholen. Omdat ze echter veelal individueel te werk gingen, zelden buiten de steden, kwam aan hun loopbaan meestal snel een einde, doordat ze herriepen, elders een toevlucht zochten, of in handen vielen van de geloofsrechters en de marteldood ondergingen,¹ zoals bijvoorbeeld de monnik Hendrik van Zutphen in 1524. Deze, van 1516 tot 1519 prior van het Augustijner klooster te Dordrecht, heeft vooral in Antwerpen en Bremen door zijn prediking grote invloed uitgeoefend, zoals straks zal blijken.

Rond het 700-jarig bestaan (1293-1993) van de Augustijnenkerk te Dordrecht kwam de naam van deze zestiende eeuwse prior, Hendrik van Zutphen, weer naar voren. Hij zou 'de kandelaar van het Evangelie van vrije genade vanuit Wittenberg in Dordrecht hebben geplaatst'. Ook zou de Augustijnenkerk door zijn toedoen 'de eerste kerk in de Nederlanden

zijn geweest, waar de protestantse leer werd gepredikt'.² Zelfs werd de Stichting 'Hendrik van Zutphen' in het leven geroepen met het doel 'onderzoek te doen naar de historische betekenis van Van Zutphen'. Maar ook gingen er 'stemmen' op die beweren 'dat aan zijn rol als Hervormer minder waarde moet worden gehecht'.³

Vanwege mijn interesse voor middeleeuwse (kerk)geschiedenis met betrekking tot Dordrecht, besloot ik onderzoek te doen, om te zien wat nu werkelijk het belang van Hendrik van Zutphen is geweest voor *de reformatie in Dordrecht*.

Getracht is alles op rij te zetten en met elkaar te vergelijken, waarbij vooral de aantekeningen (noten) van de diverse schrijvers van belang waren. Hierbij bleek dat voor de periode 1516-1519 - het priorschap te Dordrecht - in het werk van diverse schrijvers de studie van de kerkhistoricus Schotel model had gestaan; soms met kritische vragen en opmerkingen, maar ook letterlijk geciteerd. Omdat Schotel juist over deze periode weinig bronnen vermeldt, kwam de briefwisseling van Luther en tijdgenoten goed van pas. In de aantekeningen, achter in dit werkje, zal hier dan ook steeds naar worden verwezen.

Mijn dank gaat uit naar prof.dr. W.Th.M. Frijhoff en prof.dr. F.A. van Lieburg voor hun opmerkingen en adviezen over 'de verlopen monnik van Bremen'. Ook wil ik de St. Ansgargemeente in Bremen danken voor het beschikbaar stellen van foto's van de middeleeuwse St. Ansgarkerk, die in de Tweede Wereldoorlog helaas is gebombardeerd. In deze kerk heeft Van Zutphen twee jaar lang het Evangelie verkondigd.

Dordrecht - H.A. van Duinen

1. VAN STUDENT TOT PRIOR

Hendrik van Zutphen 1489-1524

In het jaar 1508 werd aan de universiteit van Wittenberg een student ingeschreven onder de naam Fra. Hinricus de Zutphania ord. Augustini - broeder Hendrik van Zutphen in Gelderland van de Augustijner Orde. Wie was deze, toen twintigjarige jongeman?

Helaas is over zijn jeugd en afkomst niets bekend. Vanwege zijn achternaam Van Zutphen zou hij in deze plaats geboren kunnen zijn, maar onderzoek heeft echter niets opgeleverd.⁴ Uit zijn inschrijving als student blijkt dat hij behoorde tot de Orde van de Augustijner monniken. Hendrik moet dus op jonge leeftijd ingetreden zijn in een klooster van deze Orde. Voor we echter verder gaan, is het - in verband met de levensloop van Van Zutphen - van belang te weten wat de Augustijner Orde in die tijd eigenlijk inhield.

De Augustijner kloosters waren zogenaamde bedelordekloosters. De bedelorden zijn ontstaan in de loop van de dertiende eeuw als reactie op het grootgrondbezit en de rijkdom van de kerken en kloosters in de elfde en de twaalfde eeuw. Begonnen als kleine eremietengroepen werden ze door de kerkelijke leiders in 1256 verenigd tot de Orde van de Eremieten van Sint Augustinus, de zogenaamde Grote Vereniging of Magna Unio. Deze Orde keerde terug naar het oorspronkelijke kloosterideaal: bezitloosheid als teken van de onthechting die Jezus en zijn apostelen hadden verkondigd; leven in gemeenschap naar de regel van Augustinus; kloostertucht en studie van de bijbel en de wetenschap. De monniken van de

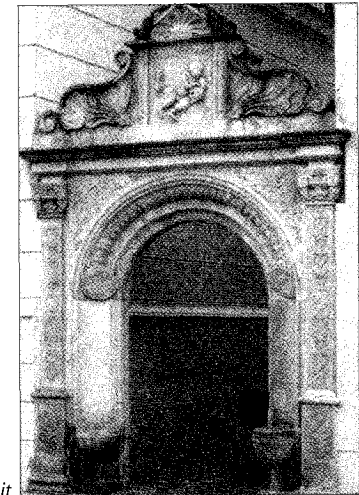
Augustijner Orde vestigden zich in opdracht van de paus vooral in de zich sterk ontwikkelende steden, waarbij zielzorg en prediking naast het kloosterleven hun voornaamste bezigheden vormden. Zij kregen toestemming om voor hun levensonderhoud inzamelingen te houden onder de stedelijke bevolking, vandaar de naam bedelorde. Om de zielzorg op peil te houden gingen veelbelovende jonge Augustijnen studeren aan één van de vele universiteiten in Europa, zoals Bologna, Florence, Siena, Parijs, Keulen en Wittenberg. Naar de preken van deze geschoolde geestelijken werd graag geluisterd. De toeloop in Dordrecht naar de kloosterkerk van de Augustijnen was omstreeks 1450 zelfs zo groot, dat de kerk met een zijbeuk moest worden vergroot.

Toch liet ook bij de bedelorden de kloostertucht soms te wensen over. Door de vele giften werden ook deze kloosters rijk en verdween het armoede-ideaal. De roep om *kloosterreformatie* was dan ook algemeen. Op het concilie van Bazel in 1431 werd al besloten om 'onder bijstand van de Heilige Geest' aan de taak tot reformatie te zullen arbeiden. De Duitse mysticus kardinaal Nicolaas van Cusa, leerling van de Deventer school van de Broederschap des Gemenen Levens en sinds 1458 vicaris-generaal te Rome, bezocht de kloosters in Duitsland en de Nederlanden, waaronder Dordrecht, en zocht deze te hervormen tot de oorspronkelijke situatie: een strenge doorvoering van de kloosterregels, waarbij armoede, kloostertucht, gebed en onderzoek van de Heilige Schrift een grote plaats innamen. De Augustijner kloosters die tot hervorming overgingen werden de Augustijner Eremieten van de Observantie (het vasthouden van de strenge kloosterregels) of Augustijner Observanten genoemd. Omdat de kloosterhervorming vooral van de Saksische kloosters uitging komt zij ook voor onder de naam *Saksische Observantencongregatie*.

De Observanten scheidten zich echter niet af van het grote geheel van de Augustijner Orde, maar genoten wel een zekere zelfstandigheid. Verschillende priors-generaal in de tweede helft van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw kwamen zelfs voort uit de Observantencongregatie. Ook de plaatselijke overheid zette zich, indien nodig, in voor hervorming van de kloosters die zich in hun stad bevonden.

Nu we iets meer weten van de Augustijner Orde keren we weer terug tot Hendrik van Zutphen. In de Middeleeuwen waren er in het tegenwoordige Nederland zes Augustijner kloosters: in Maastricht, Dordrecht, Middelburg, Appingedam, Haarlem en Enkhuizen. Op Appingedam na, dat tot de provincie Saksen behoorde, vormden de overige kloosters samen

met de kloosters in het Rijnland en het tegenwoordige België de Keulse provincie. In welk Augustijner klooster Hendrik van Zutphen zijn intrede deed en de reden van zijn keus is echter onbekend. Volgens sommigen zou hij in het Dordtse klooster zijn ingetreden, maar waarschijnlijk is dit niet.⁵ Dordrecht behoorde toen namelijk nog niet tot de Observantencongregatie van Saksen. Misschien is hij op jonge leeftijd ingetreden in het tot de Observantencongregatie behorende klooster van Enkhuizen en is hij van hieruit naar Wittenberg gezonden, het bolwerk van de Observanten. Met dit klooster moet hij bekend zijn geweest, daar hij in 1522 vanuit Antwerpen naar Enkhuizen vluchtte, waar hij zich waarschijnlijk veilig waande (zie hoofdstuk 4).

De toegangspoort van de universiteit

In 1508 vinden we Hendrik als student te Wittenberg in Saksen. De universiteit van Wittenberg was in 1502 gesticht door de keurvorst Frederik de Wijze van Saksen met toestemming van de paus en keizer Maximiliaan. De keurvorst wenste een universiteit waaraan zowel de opbloeiende kennis van het Humanisme als de middeleeuwse scholastiek zouden worden gedoceerd. Zijn keuze viel dan ook op vooraanstaande personen uit de kring van het Humanisme en de kloosters: Martin Pollich, hoogleraar medicijnen, en Johannes von Staupitz, prior van het Augustijner klooster te München en sinds 1503 vicaris-generaal van de Augustijner Observantenorde. De openingsrede op 18 oktober 1502 werd gehouden door de beroemde humanistische hoogleraar in retorica Hermann von dem Busche. Naast de basisopleiding waren er drie studierichtingen: theologie, rechten

en medicijnen. Naar middeleeuws gebruik trok Frederik de Wijze voor de theologische faculteit hoogleraren aan uit de kloosters. Zo bezetten de Franciscaners uit Wittenberg de leerstoel theologie. De Augustijner eremieten verkregen een professoraat voor bijbeluitleg aan de theologische faculteit en een lectoraat voor moraal-filosofie, onderdeel van de basisopleiding.

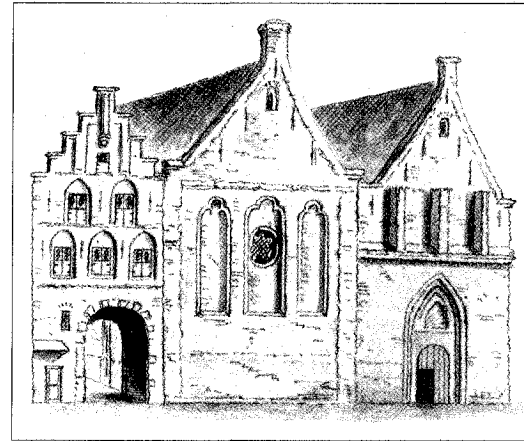
In Wittenberg bevond zich echter alleen een termijnhuis van het Augustijner klooster Herzberg. Om zich te verzekeren van studenten uit de Augustijner Orde stichtte Von Staupitz daarom in Wittenberg een Augustijner klooster met dertien monniken. Voor hun onderkomen werd het armenhospitaal omgebouwd tot klooster met veertig monnikscellen en een gehoorzaal. Daar de ordensdracht zwart was, werd het nieuwe klooster *het zwarte klooster* genoemd.

Al snel kreeg de nieuwe universiteit grote bekendheid. Bij de komst van Hendrik van Zutphen in 1508 waren er al ruim *duizend* studenten. In 1509 telde Wittenberg 2100 inwoners. Door de grote toeloop kon de stad al deze studenten echter niet herbergen. Frederik de Wijze liet daarom van 1509-1511 studentenhuizen bouwen waarin zich ook een gehoorzaal bevond. Waarschijnlijk heeft Hendrik van Zutphen tijdens zijn eerste studie in Wittenberg (1508-1514) in één van deze huizen gewoond, daar een medestudent, Johannes Lang, in 1525 aan de Wittenbergse hoogleraar Luther schreef dat hij drie tot vier jaar met Hendrik had samengewoond en gestudeerd. Lang was in de zomer van 1511 als student naar Wittenberg gekomen.⁶

De naam Hendrik van Zutphen komt echter ook voor in de documenten van de oude Keulse universiteit – 1509, 22 okt. *Henricus Zutphanie ad artes juravit et solvit*. Maar waarschijnlijk was dit een naamgenoot, gezien de eerder genoemde brief van Lang aan Luther.⁷

Aan de universiteit heeft Hendrik eerst het *studium logicale* – *logica en dialectiek* – en de studie *filosofie* gevolgd. Om zijn lectoraat (docentschap) te behalen moest hij nog een jaar als cursor lesgeven in het *studium logicale*. Pas als lector kon hij in aanmerking komen om theologie te gaan studeren. Deze studie heeft hij echter pas in 1520 opgepakt, na zijn prioraat in Dordrecht. Hendrik moet een veelbelovend student zijn geweest want in 1514, hij is dan 25 jaar, wordt hij benoemd tot plaatsvervangend prior van het tot de Congregatie van Saksen behorende Augustijner klooster in Keulen. In het voorjaar van 1516 vertrekt hij naar Dordrecht om daar de leiding op zich te nemen van het Augustijner klooster.

2. PRIOR IN DORDRECHT

Augustijnerkerk te Dordrecht

Bij de komst van lector Hendrik van Zutphen naar Dordrecht had het klooster al een lange geschiedenis achter de rug. Toch is er van deze geschiedenis weinig bekend. Naast enkele fragmentarische gegevens en een beschrijving van meest latere lotgevallen van kerk en klooster is er niets compleets voorhanden waardoor we enig zicht krijgen op de wederwaardigheden van de Augustijnen in Dordrecht.⁸ Dat er zo goed als niets terug te vinden is – het Dordtse gemeentearchief bewaart slechts een paar documenten uit de veertiende en vijftiende eeuw – komt vooral vanwege het feit dat de Augustijnen in 1572, toen de stad overging tot de Reformatie, werden verbannen en kerk en klooster in beslag werden genomen. Als zij al iets met hun vertrek naar de Zuidelijke Nederlanden hebben kunnen meenemen, is dat in de loop der eeuwen, zeker ten tijde van de Franse Revolutie, verdwenen.⁹

Volgens een helaas verloren handschrift van Herman Oem van Wijngaarden uit de zestiende eeuw, moet het klooster gesticht zijn in 1275. Van dit klooster zou een ver familielid van hem, Goidschalck Oem, één der eerste priors zijn geweest. Deze zou in 1293 de eerste steen hebben gelegd voor de kloosterkerk.¹⁰

Uit de weinig bekende gegevens over het Dordtse kloosterleven valt wel op te maken dat er vooral in de jaren zeventig van de vijftiende eeuw veel onrust heerste in het klooster. Deze onrust was in 1475 zo groot dat her-

tog Karel de Stoute voorstelde het klooster op te heffen of te doen overgaan tot de Observantencongregatie van Saksen. Waarschijnlijk is het bij een berisping gebleven, want het zou nog tot 1516 duren alvorens het klooster zich op aandringen van Karel V en de Dordtse magistraat aansloot bij de Congregatie van Saksen. Door de vicaris-generaal Johann von Staupitz werd Hendrik van Zutphen nu aangesteld als prior.

Naar aanleiding van de overgang van het Dordtse klooster tot de Observanten moeten er problemen zijn gerezen. Lag de schuld bij de nieuwe prior Hendrik van Zutphen? Deze schijnt nogal voortvarend te werk zijn gegaan. Dat een deel van de kloosterlingen het daarmee niet eens was laat zich begrijpen. Zelfs de prior van Enkhuizen, Johannes van Mechelen, we komen zijn naam straks nog tegen, schreef over de aanpak van Hendrik een brief naar de Augustijner monnik Johannes Vogt in Maagdenburg. Deze stelde op zijn beurt de districtvicaris Maarten Luther hiervan in kennis. Luther was op dat moment tevens plaatsvervanger van de vicaris-generaal Von Staupitz, die ondermeer een reis door de Nederlanden maakte. Ook Luther keurde de al te grote ijver van Van Zutphen af en was deze ontwikkeling niet gunstig gezind.¹¹ Over de komst van vicaris-generaal Von Staupitz om orde op zaken te stellen is niets bekend, hoewel deze zich niet ver van Dordrecht, namelijk te Antwerpen, bevond. Wel kwam magister Johannes Spangenberg vanuit Keulen naar Dordrecht (misschien omdat hij Hendrik van Zutphen goed kende als voormalig subprior van het Keulse klooster?) en werd hier met vreugde begroet.¹² Hierna keerde de rust weer in het klooster. Ook Luther sprak hierover zijn blijdschap uit.

Hoogleraar dr. Maarten Luther

Voor we verder gaan met de geschiedenis van Van Zutphens periode in Dordrecht moet eerst een vraag beantwoord worden. De kerkhistoricus Schotel vermeldt ons in zijn studie *Kerkelijk Dordrecht (1841)* namelijk dat Hendrik als *vriend en medestudent* van Luther naar Dordrecht kwam. Kenden Luther en Hendrik elkaar toen laatstgenoemde in 1516 prior werd in Dordrecht? Waarschijnlijk niet.

Ten eerste was Hendrik één van de ruim duizend *studenten* aan de universiteit en ten tweede kwam Luther pas enkele maanden na Van Zutphen als nog *onbekend hoogleraar* naar Wittenberg, om na enige maanden al weer terug te keren naar Erfurt. Daar ging hij als sententiaris dogmatiek doceren in het zogenaamde 'studium generale' van de Augustijner Orde. Van november 1510 tot april 1511 bezocht Luther, samen met Johannes van Mechelen, de stad Rome in opdracht van Von Staupitz. De aanleiding voor deze reis waren problemen binnen de Orde met betrekking tot de strenge kloosterregels. Op 19 oktober 1512 promoveerde Luther tot doctor in de theologie, waarna hij Von Staupitz in Wittenberg opvolgde als theologisch hoogleraar. Aangezien Hendrik van Zutphen de theologie-studie pas na zijn prioraat in Dordrecht ging volgen, kende hij Luther zéker niet als 'zijn' hoogleraar.

Een duidelijker bewijs dat ze elkaar niet echt kenden, wordt geleverd door een brief van Luther. Toen in 1516 de bovengenoemde problemen ontstonden in het Dordtse klooster, schreef Luther namelijk: *Prior daar is lector Hendrik van Zutphen, die, zoals ze zeggen, bij ons moet hebben gestudeerd [...].*¹³ Luther moet dus eerst, voor hij deze brief schreef, hebben nagevraagd wie Hendrik van Zutphen was!

In 1518 ontstonden er weer moeilijkheden in Dordrecht. In een brief van 8 maart 1518 beklagde het stadsbestuur zich over het gedrag van vier monniken bij Willem van Alkmaar, meester-provinciaal in Keulen. Deze had, als plaatsvervanger van de Utrechtse bisschop, een visitatiebezoek gebracht aan Dordrecht. In deze brief schreef het stadsbestuur dat *enige broeders van zijn convent, Pieter Ferrewaerde, Cornelis van Reymerswael, Gerrijt de Man, en hueren Discipel Symon van Mechelen, in den Biechte de Gemeente van Dordrecht wijs maeckt niet alleen tegen die waerachtigheyt, maer ook tegen 't gemeen welvaren van de Stadt. Verzoekende derhalven die te willen doen vertrekken, en daer voor te doen hebben Priesters en Biechtvaders van verstande, die de Gemeente mochten leeren den rechten weg der waerheyd, in Biechten en daer buyten [...].*¹⁴

Omdat Willem van Alkmaar een ontwijkend antwoord gaf,¹⁵ nam, volgens Schotel, de stadsregering, mede op advies van burgemeester Pieter van der Mijle en van de stadspensionaris Floris Oem van Wijngaarden, *dat men den brant in 't beginsel most slissen*, zelf een besluit en werden de vier monniken *met hun prior!* uit de stad verbannen en weken zij uit naar Antwerpen. Hier werd Van Zutphen prior, werd gevangen genomen, maar wist te ontvluchten naar Denemarken en werd niet lang daarna als ketter verbrand.¹⁶ Laat Schotel Hendrik van Zutphen naar Antwerpen en zelfs naar Denemarken! vluchten zonder te vermelden dat deze eerst in Wittenberg theologie is gaan studeren van 1519/20-1522, een andere auteur, Penningnieuwland,¹⁷ laat Hendrik een jaar later weer terugkeren in Dordrecht: *-Hendrik van Zutphen werd in december 1518 uit zijn ambt ontslagen doch een jaar later weer in ere hersteld -*.

Na onderzoek bleek dat deze tekst letterlijk was overgenomen uit het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*: *-wel uit ambt ontslagen 6 december 1518, maar jaar later in ere hersteld*. Door een foute interpretatie van het gelezene werd de naam van Floris Oem van Wijngaarden echter verwisseld met die van Hendrik van Zutphen!

Wat was er namelijk gebeurd? Door een tragische samenloop van omstandigheden was de 'ijverige' Floris Oem van Wijngaarden op 6 december 1518 zelf uit de stad verbannen in opdracht van Karel V omdat hij had gehandeld *tegen Recht, en onze Authoriteyt, tot schande van onze Onderdanen [...]*

De Nederlandse paus Adriaan VI

Op voorspraak van zijn vriend Adriaan Florisz. - de latere paus Adriaan VI - keerde hij waarschijnlijk eind 1519/begin 1520 terug in Dordrecht en werd *in ere hersteld*.¹⁸ Welke brand *men in 't beginsel most slissen* is uit deze correspondentie niet op te maken, woorden als *heresie (ketterij)* en *lutherije* komen in de brieven niet voor.

Waren de vier met namen genoemde monniken, die in 1518 voor onrust zorgden, eigenlijk wel *Augustijnen*? Het antwoord hierop moet ontkenkend zijn. Uit onderzoek is namelijk gebleken dat Willem van Alkmaar in 1517 benoemd was tot eerste provinciaal van de *Minderbroeders-observanten* van de provincie Keulen, waartoe ook het Dordtse Minderbroedersklooster behoorde. Dit klooster was in 1502 *gereformeerd* in opdracht van Filips de Schone volgens een door hem geschreven brief van 6 juli 1502: *...omme te reformeren dat convent van die Minrebroeders binnen onser voorsz. Stede van Dordrecht*.¹⁹ Ook de stadshistoricus Van Dalen had al eerder opgemerkt dat Schotel niet had gelet op het opschrift van de brieven: 'Gescreven by der stede van Dordrecht aan den Meester Provinciaal van Coelen van *den broeders van Sinte Franciscus*' (de Minderbroeders)!²⁰ Daarom komt ook de naam van Van Zutphen, wat anders toch voor de hand zou liggen, in dit schrijven niet voor! Ondanks alle voornoemde onrust vond het werk van de Dordtse kloosterlingen gewoon doorgang, zoals het brevier bidden, de getijden bijwonen, de mis lezen en bedienen, de prediking, de biecht afnemen en deelname aan de jaarlijks terugkerende processies, zoals de processie van het heilig Hout en van het heilig Sacrament. Ook vonden regelmatig verplichte omgangen plaats, bijvoorbeeld in 1516 ter gelegenheid van het verbond tussen Maximiliaan I, Frans I en Karel V, de zgn. Triple-Alliantie, en in 1518 in verband met een overwinning op de Turken. Hieraan zullen ook zeker de Augustijner monniken hebben deelgenomen, want nergens lezen we van strafmaatregelen tegen het niet deelnemen aan deze verplichte processies.

Toch werden vooral de Augustijner kloosters van de Congregatie van Saksen verdacht van ketterij - en zelfs broeinesten genoemd - omdat Luther (vooral na 31 oktober 1517: het bekend maken van zijn 95 stellingen) steeds meer kritiek begon te leveren op de toestand van de kerk, daar hij alles toetste aan de Heilige Schrift. De vrucht van het Schriftonderzoek begon zich te openbaren. Wat eerst een *reformatie van de kloosterregels* was, werd geleidelijk een aan de Schrift getoetste *Reformatie van de kerk*, in de volksmond de 'nye leer' genoemd.

Begin 1519 dacht Luther nog dat de aflaat *niet volstrekt* te verwerpen was, zoals hij schreef aan zijn vriend Herman Tulich.²¹ Ook was het niet zijn bedoeling geweest de paus aan te vallen. In een brief aan paus Leo X staat namelijk te lezen: *Ik betuig voor God en al Zijn schepselen dat ik nimmer van plan ben geweest, nog op het ogenblik van zins ben, de Roomse kerk en de macht van Uw heiligheid op enige wijze aan te tasten [...].*²² Maar na het twistgesprek in juli 1519 te Leipzig met dr. Johann Eck ontdekte Luther duidelijk de Schrift als *'enige Autoriteit.'* Niet meer de aflaat met haar uitwassen vormden nu het voornaamste geschilpunt, maar *de grondslagen* van Rome's leer en haar organisatie, getoetst aan de Heilige Schrift als de enige norm voor het geloof.

Het stadsbestuur heeft er volgens Schotel alles aan gedaan de Lutherse invloeden te verhinderen, want in 1519 trok de Dominicaan Vincent Dircksz. van Beverwijck namelijk fel van leer tegen Luthers visie op de aflaat.²³ Dat zijn heftig optreden door de Dordtse bevolking niet werd geaccepteerd valt op te maken uit een brief van Erasmus die hij eind 1519 schreef aan de Leuvense rector en inquisiteur Godesschalk Rosemond: *Vincentius verwijt mij het Hollandse oproer, omdat hij bij die gelegenheid na de zeer dwaze opruiing bijna zou zijn gestenigd door het volk, ofschoon ik aan geen enkele Hollander noch ten goede geschreven heb over Luther, noch ten kwade.* We zien hier dat Van Beverwijck ook Erasmus de schuld gaf van het Dordtse oproer. Erasmus nam deze beschuldiging niet in dank af en schreef begin 1520 aan Vincent van Beverwijck: *Je zou eens moeten ophouden met die brutale tong van jou jezelf bespottelijk te maken en meer dan mij en de zielen der eenvoudigen met het vergif van het kwaad te besmetten, iets dat je later niet meer kunt wegnemen. [...] toen je schreeuwde dat ze zouden bevestigen dat dit ook aan mij en mijn brieven verweten moest worden, hoewel mij in Dordrecht niemand van de stervelingen bekend is, ja zelfs daar ik over Luther aan niemand van de Hollanders toen heb geschreven, noch ten goede, noch ten kwade.* Door wie de Dordtse bevolking was *'opgeruid'*, zoals Erasmus in bovengenoemde brief schreef, was helaas niet te achterhalen.

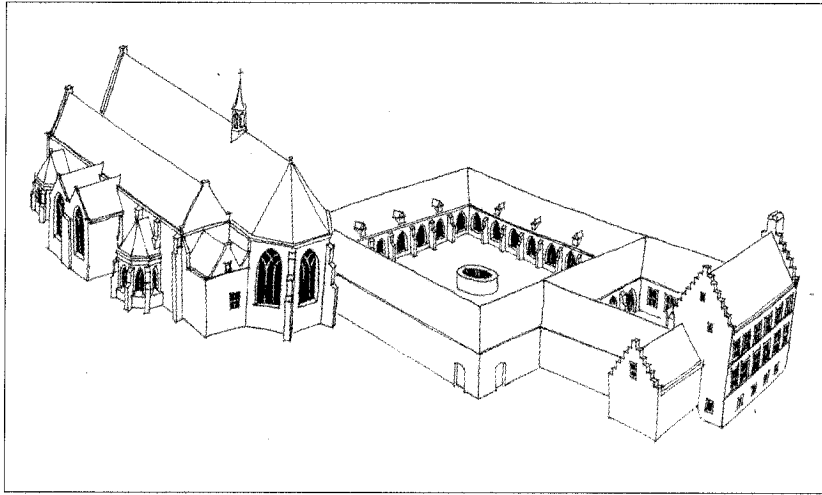
Vanaf 1520 begon de *'nye leer'*, door uitgave van de reformatorische geschriften van Luther over o.a. *De goede werken* en *De vrijheid van de christen*, zich te verspreiden over Europa. Maar dan heeft Hendrik van Zutphen Dordrecht al verlaten.

Wel is er nog een schrijven van Luther aan Von Staupitz van 3 oktober 1519, waarin hij deze meedeelt dat hij een brief heeft ontvangen van twee

*priors uit de Nederlanden, Jacobus en Henricus, die graag een onderhoud met hem zouden willen hebben, omdat ze zich bij hem (Luther) beklagen, weinig steun te ondervinden van hun vicaris (Johannes van Mechelen) en daarom de hoop opgaven goede vorderingen te maken.*²⁴

Als het in deze brief om Hendrik van Zutphen en Jacobus Probst, prior in Antwerpen, gaat, is het niet duidelijk om welke steun het gaat en welke vorderingen zij hoopten te maken. We kunnen hier alleen maar naar gissen. Zou het gaan om een *Lutherse reformatie* dan zou deze volgens bovengenoemde brief, zeker wat Dordrecht betreft, *weinig* vorderingen maken omdat er zo goed als geen steun werd ondervonden van vicaris Johannes van Mechelen. De reeds enkele malen genoemde Van Mechelen zal dan juist één van de tegenstanders zijn geweest. Van Mechelen, in 1511 afgestudeerd in Wittenberg als doctor in de godgeleerdheid, was een groot voorstander van de *kloosterreformatie*, maar waarschijnlijk niet van een reformatie in Lutherse zin. Als prior te Enkhuizen stichtte hij in 1513 zelfs onrechtmatig een Augustijner Observantenklooster in Antwerpen. Omdat de Antwerpse overheid deze stichting echter gunstig gezind was, werd, na betuigd leedwezen over het gebeurde, de stichting van het klooster op 12 september 1513 bekrachtigd door paus Leo X. De eerste kloosterbewoners waren monniken uit Enkhuizen met als prior Johannes van Mechelen!²⁵ Vanwege zijn benoeming tot vicaris werd hij in de eerste helft van 1519 opgevolgd door Jacob Probst. Deze had juist zijn studie in Wittenberg afgerond en was een vurig bestrijder van de aflaat. Hij legde er vooral de nadruk op dat de zonden alleen vergeven konden worden door Christus. Ook weerlegde hij de onwaarheden waarvan Luther beschuldigd werd. Als hij preekte stroomde het volk toe met zo'n grote toeloop, dat de kerk de menigte niet kon bevatten en er galerijen moesten worden getimmerd om plaats te maken.²⁶ Gezien het voorgaande had Jacob Probst dus geen reden *de hoop op te geven om goede vorderingen te maken.* Antwerpen werd zelfs het *Wittenberg van de Nederlanden* genoemd.

In bovengenoemde brief van *Henricus en Jacobus* werd ook gesproken over het sturen van broeders (*fratres*) naar Wittenberg *ten einde er het onderwijs van Luther en Melanchton te genieten.* Ook stelde *Henricus* zich voor *zelf eerlang naar Wittenberg te gaan.* Waarschijnlijk ook met het verlangen theologie te gaan studeren bij Luther. Deze gissing ligt voor de hand, daar we Van Zutphen niet lang na het schrijven van deze brief terugzien in Wittenberg als theologisch student.

Augustijner klooster Dordrecht in de zestiende eeuw (tekening A. van Engelenhoven)

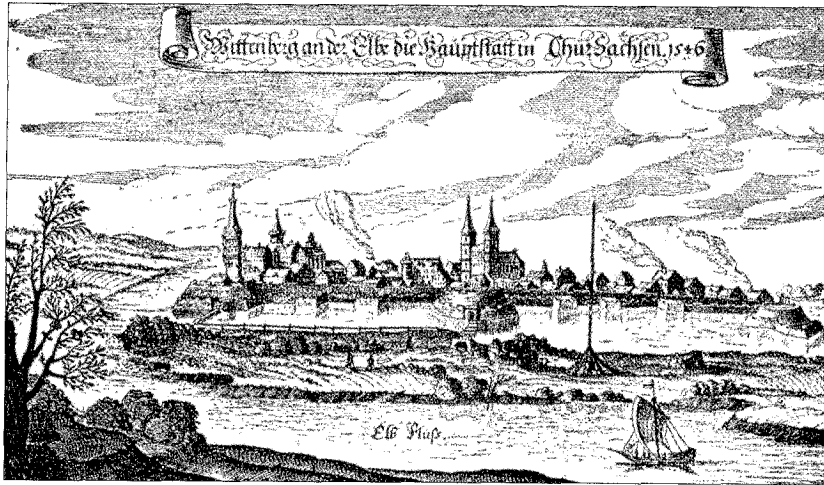
Na het vertrek van Hendrik van Zutphen uit Dordrecht werd, volgens een door Balen overgeleverde lijst, Johannes van Mechelen prior van het Dordtse klooster! Op aandringen van landvoogdes Margaretha van Oostenrijk werd tijdens een vergadering in maart 1522 te Dordrecht besloten de band met de Congregatie van Saksen te verbreken. Met zeven kloosters werd een eigen vicariaat der Nederlanden gevormd, waarvan de Dordtse prior magister Johannes van Mechelen vicaris werd.²⁷

Samenvattend kunnen we stellen dat het opmerkelijk is dat in geen enkele (Dordtse) geschiedschrijving vòòr Schotel melding wordt gemaakt van *die allergevigste hervorming der Augustijner orde, waardoor èn de hervorming van Luther èn die te Antwerpen in zoo eigenaardig en helder licht verschijnt*.²⁸ Zou Hendrik van Zutphen in Dordrecht net zo veel invloed hebben gehad als later in Antwerpen en Bremen en de zuivere reformatische leer al hebben verkondigd dan zou dat zeker juist door de oudere schrijvers zijn beschreven. Ook in zijn brieven aan Luther (met uitzondering van de brief van 3 oktober 1519) en andere tijdgenoten spreekt Hendrik van Zutphen met geen woord over zijn Dordtse periode. Wanneer er tijdens zijn priorschap een reformatie in Dordrecht plaats gehad zou hebben, zou het *onbegrijpelijk* zijn, dat de naam van Hendrik van Zutphen *niet* genoemd zou zijn.

Uit alles blijkt dat Schotel in zijn schrijversdrift meer zijn fantasie heeft laten spreken dan recht te doen aan de juiste gang van zaken met betrekking tot deze periode in de Dordtse geschiedenis en Hendrik van Zutphen een plaats toeschrijft die hem (nog) niet toekomt. Helaas is zijn mening door vrijwel alle latere auteurs zonder kritiek overgenomen en wordt Hendrik van Zutphen beschouwd als de man die de grondslag heeft gelegd voor de protestantse reformatie van Dordrecht. Pas na zijn Dordtse periode zal de vrucht van zijn theologiestudie openbaar komen in Antwerpen en Bremen.

In Dordrecht heeft de Lutherse leer zo goed als geen invloed gehad. Het was vooral de doopsgezinde richting, die in die jaren meer op de voorgrond trad. In 1572 ging de stad over tot het Calvinisme en was de Augustijnenkerk de eerste kerk van Dordrecht waarin de 'nye leer' werd verkondigd.²⁹

3. THEOLOGIESTUDIE IN WITTENBERG

De stad Wittenberg

Waarschijnlijk heeft Hendrik van Zutphen, zoals we eerder zagen, zijn priorschap neergelegd vanwege het verlangen theologie te gaan studeren bij Luther. In 1520 zien we hem dan ook weer terug in Wittenberg, nu als *theologiestudent*. Hoewel hier uiterlijk nog de kloostergebruiken en orde-regels in alle strengheid golden, was er innerlijk al veel veranderd, vooral onder invloed van Luthers prediking en zijn pas verschenen boekje over *'De vrijheid van de christen'*.

10 december 1520 verbrandde Luther zelfs de banbul van paus Leo X, omdat naar zijn mening niet hij, maar Christus en Zijn evangelie werden vervloekt.

Voor de studenten hield Luther zijn lezingen, terwijl de jonge Melancton in 1520 en 1521 zijn beroemde bijbellezingen hield over de Romeinen-brief. Ook gaf hij in 1521 zijn *'Loci Communes'* uit, de eerste protestantse geloofsleer.

Na de wintercursus te hebben gevolgd bij Luther, verdedigde Hendrik van Zutphen op vrijdag 11 januari 1521 zijn thesen en behaalde hij op maandag 14 januari zijn *Bijbels Baccalaureaat*. Zijn promotor bij dit examen was dr. Petrus Lupinus.³⁰

Dit baccalaureaat was de laagste theologische rang aan de hogeschool en

gaf recht om een semester lang bijbellezingen te verzorgen en daarna verder te gaan met de studie theologie.

De door Hendrik van Zutphen verdedigde stellingen tijdens dit examen zijn, door een gelukkige omstandigheid, behouden gebleven. Drie jaar later zond hij deze stellingen namelijk toe aan de aartsbisschop te Bremen waar ze altijd bewaard zijn gebleven.³¹

Hoewel in zijn stellingen de invloed van zijn leermeester Luther duidelijk merkbaar is, heeft, volgens Van Herwerden, ook Erasmus invloed op hem uitgeoefend, hoewel anderen dit weer ontkennen.³²

De hoofdgedachte werd door hem uitgewerkt in vier thema's:

1. Over de natuur van de mens.

Hier geeft hij een tekening van de nameloze ellende van de gevallen mens. Deze heeft het levende Woord verlaten en is daardoor 'gestorven' d.w.z. hij is beroofd van de levendmakende Geest van God. Aristoteles en zijn volgelingen noemen deze toestand 'leven' en trekken de mens daarmee dieper in het verderf.

2. Over de wet.

God heeft de gevallen mens Zijn wet gegeven om hem tot bewustzijn te brengen van zijn verloren toestand, en om een verlangen naar verlossing in hem te verwekken. De wet zelf is goed, maar bij de mens werkt hij toorn en boosheid, evenals de zon de walgelijke stank van een lijk verwekt. Geldt dit voor de goddelijke wet, hoeveel te minder kunnen menselijke wetten goedheid bewerken.

3. Over het evangelie en het geloof.

Voor werkelijke redding van de gevallen mens heeft God wat *'Anders'* gedaan, namelijk het *'Belofde Zaad'* laten verschijnen, waardoor alle schepselen vernieuwd moeten worden. Deze was op aarde de wet onderdanig, maar tegelijk een *'Heere der wet'*. In Hem, Jezus Christus, zijn alle beloften in vervulling gegaan.

Om tot dit heil te geraken is geloof nodig. Echter geen dood geloof zoals ook de duivelen bezitten, maar een door de Geest van Christus gewerkt en daarom levend geloof, waardoor men *'zoveel ontvangt als men met een gelovig hart aanneemt'*.

Een andere weg tot het heil, bijvoorbeeld door onze goede werken, is niet mogelijk.

4. Over de liefde.

Bij de verwerping van eigen verdiensten tot de zaligheid zou het kunnen lijken alsof de aandrang tot goede werken in ons gedood is. Echter, alleen het bewustzijn van het kinschap Gods beweegt ons tot goede werken. Een geloof zonder liefde is daarom bij een recht christen ondenkbaar. Maar even ondenkbaar is het dat zulk een christen genoeg zou hebben aan een rechtschapenheid (habitus) volgens Aristoteles. Hiertoe wordt de gelovige christen door de Geest geleid en onderricht, omdat hij vrij is van de wet.³³

Op 2 april 1521, ongeveer drie maanden nadat Hendrik van Zutphen zijn bijbels baccalaureaat behaald had, vertrok Luther naar Worms. Dat hij daarna bijna een jaar lang op 'de Wartburg' door zou brengen kon toen niemand vermoeden. Voor de studenten was dit zeker een groot gemis. In één van zijn eerste brieven vanuit 'de Wartburg' vroeg Luther, ook 'onze Henricus Zutphaniensis' te groeten.³⁴

In het voorjaar van 1521 kwam Hendrik's vriend Jacob Probst (Praepositus), prior in Antwerpen, naar Wittenberg om zijn studie theologie, met toestemming van het klooster, voort te zetten. Probst, die persoonlijk bevriend was met Luther, ontving eveneens een brief vanuit 'de Wartburg.' Op 11 oktober 1521 sloot Hendrik van Zutphen weer een deel van zijn studie af, nu bij prof. Andreas Karlstadt. Na een dispuut onder voorzitterschap van prof. Feldkirch werd hij bevorderd tot *Baccalaureus pro Sententiis* of *Sententiaris*.³⁵ Naar middeleeuwse academische gewoonte had Hendrik van Zutphen nu het recht, het leerboek van de oude scholastiek, *Sententiarium* van *Petrus Lombardus* (gest. 1164), te lezen. Dit werk bevatte de dogmatiek van de rooms Katholieke middeleeuwen. Het lezen van dit boek was in Wittenberg nu meer formeel, dan dat het echt van wezenlijke waarde was.

Enkele maanden later behaalde hij zijn licentiaat. In een akte zonder datum staat te lezen dat onder *Johannes Dölsch*, doctor in de theologie, broeder Hendrik van Zutphen, *Baccalaureus pro Sententiis*, op de zesde dag, in het eerste uur, over de volgende stellingen disputeerde.³⁶ Bij dit dispuut werd er gehandeld over het hogepriesterschap van Christus.

- 'Onder de wet', in de tijd van het oude verbond, waren er hogere en lagere priesters, welke voor het volk gaven en offers brengen moesten, maar 'onder het evangelie' is er alleen een enige hogepriester, Christus. Deze heeft een eeuwigdurend offer gebracht, door namelijk Zichzelf te offeren.

*Andere offers en priesters zijn hierdoor overbodig geworden. In algemene zin kan men ieder christen een priester noemen in zoverre hij namelijk 'in zijn vlees vervult de overblijfselen der verdrukkingen van Christus' - Col.1.24 - . Maar het is een grote vergissing als men meent dat Christus 'Zijn maaltijd' als een nieuw offer en daartoe een nieuw priesterschap heeft ingezet. Deze maaltijd is niet anders dan 'een teken van geloof en liefde', waardoor het geloof bevestigd en tot nieuwe liefde ontstoken wordt. Hoewel de hele gemeente er bij betrokken is, zal deze maaltijd door de 'diakenen' bediend worden, terwijl de 'bisschop' zorg draagt voor de woordverkondiging.*³⁷

Hendrik van Zutphen pakte met deze stellingen de roomse leer over het priesterschap en het misoffer bij de wortels aan. Ofschoon de kerk leeft onder het nieuwe verbond, zag Hendrik in deze leer het in ere herstellen van het offer en het priesterschap onder het Oude Testament en daardoor de leer van de apostelen terzijde geschoven. Hij grondde zich vooral op de brief aan de Hebreeëen, die met zo grote nadruk spreekt over het enige offer en het priesterschap van Christus en de vervulling van de oudtestamentische belofte. Hendrik van Zutphen zag het Avondmaal als 'een teken van geloof en liefde', uitgedeeld door de diakenen en niet door de bisschop, volgens Handelingen 6:2-4. Hij stemt hierin overeen met zijn leermeester prof. Karlstadt, die eveneens meer voelde voor deze visie op het Avondmaal. Toch zal Hendrik, die ondertussen 33 jaar oud was, deze leer ook zelf doordacht hebben.³⁸

Professor Karlstadt